

ВПЛИВ ХІМІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР наприкінці 50-х – 60-х років минулого століття НА СТАН ЗДОРОВ'Я СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ (історіографія проблеми)

Проаналізовано статті та монографії, присвячені дослідженню проблеми негативного впливу процесу хімізації сільського господарства УРСР наприкінці 50-х – 60-х років минулого століття на життя та здоров'я працівників сільського господарства. Розглянуто основні напрями наукових пошуків дослідників, які характеризуються соціальною спрямованістю проблематики.

Ключові слова: вітчизняна історіографія, основні тенденції, хімізація сільського господарства, здоров'я населення.

Проанализировано статьи и монографии, посвященные исследованию проблемы негативного влияния процесса химизации сельского хозяйства УССР в конце 50-х – 60-х годах прошлого века на жизнь и здоровье работников сельского хозяйства. Рассмотрено основные направления научных поисков исследователей, характеризуются социальной направленностью проблематики.

Ключевые слова: отечественная историография, основные тенденции, химизация сельского хозяйства, здоровье населения.

The article aims to study and analyze the literature on the problems of health care in rural areas. The author considers it appropriate to classify and organize the books that were published over a long period – from the second half of the 40's. till update, and describe their share in the research of health care for the rural population of Ukraine in 1945-1964. The author considers it appropriate to classify and organize the books that were published over a long period – from the late 50's to the present, and describe their share in the research of the effect of the use of chemicals in agriculture on the health. The research is based on the basic principles of science, historicism, systematic, comprehensiveness and pluralism. Consistent adherence of these principles allows, as objectively as possible, to reveal definite issue.

The author notes that the current historiographic study of the problem of the effect of chemicals of USSR agriculture in the late 50's – 60's of last century on public health is quite large and includes complex character work and narrow problem work. The research of both groups historiography, which the author identified, is characterized by coverage of this issue through the macro level that is the public policy in all its manifestations. Meanwhile, in the micro studies, that is the life of ordinary peasant, work of the Soviet era and the era of independence of Ukraine are of great importance, because somehow they presented a thorough analysis of micro level processes in Ukrainian society without which the objective study of the impact of agricultural chemicals to the life and health of the rural population will be incomplete and will not give its deep understanding. On the other hand, previous work did not have the aim to conduct a comprehensive analysis of the subject.

Keywords: national historiography, the use of chemicals in agriculture, health effects, pesticides.

За сучасних умов пошуку в Україні оптимальної моделі її соціально-економічного розвитку важливе значення має раціональне використання як світового, так і вітчизняного досвіду вирішення народногосподарських проблем. У такому контексті цілком актуаль-

ним є звернення до об'єктивного наукового аналізу подій, пов'язаних із процесом хімізації сільського господарства УРСР наприкінці 1950-х – 1960-х років, спрямованого на забезпечення стабільного розвитку сільського господарства та швидке поліпшення стану

задоволення нагальних соціально-побутових потреб людей.

На жаль хімізація сільського господарства виявилась «палицею з двома кінцями» – з одного боку вона сприяла збільшенню врожайності та зниженню вартості сільськогосподарської продукції, а з іншого сприяла екологічному забрудненню навколишнього середовища та несла в собі зміни в санітарно-побутові умови життя населення, в тому числі вона відбилася і на здоров'ї працівників сільського господарства України. Проте цей аспект процесу хімізації раніше замовчувався, або ж розкривався доволі поверхнево. Для поглибленої розробки цього питання необхідно створити цілісну картину історії розвитку та впровадження в сільське господарство здобутків хімії, та їх вплив на здоров'я людини.

Тому метою даної статті є вивчення та аналіз літератури, присвяченої проблемам організації медичного обслуговування в сільській місцевості. Автор вважає доцільним класифікувати та систематизувати праці, які виходили протягом значного періоду – від другої половини 1940-х рр. до теперішнього часу, а також охарактеризувати їх питому вагу в процесі дослідження становлення медичного обслуговування сільського населення України в 1945-1964 рр.

Праці з проблематики медичного обслуговування сільського населення в повоєнний період доцільно розподілити за хронологічним принципом. Загалом історіографію теми можна умовно поділити на два великих періоди: радянський (від початку досліджуваного періоду до 1991 р.) і сучасний (від 1991 р. до сьогодні). Водночас в історіографії теми в межах її радянського періоду можна виділити такі етапи: перший – кінець 1950-х років до середини 1960-х років, другий – друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.; третій – друга половина 1980 – х рр. до 1991 р. Кожен період мав свою специфіку щодо можливості використання джерельної бази й публікації результатів науково-пошукової роботи, а в ідеологічних настановах – і щодо характеру висвітлення й оцінок.

Вже з кінця 1950-х років минулого століття почали з'являтися праці, в яких обґрунтовувалась «правильність» нового курсу партійно-

радянського керівництва, спрямованого на зміну пріоритетів промислової політики та початку широкомасштабної хімізації сільського господарства. Цілком очевидним є той факт, що одним з перших популяризаторів ідеї «великої хімії» став сам М. С. Хрущов. Саме його доповідь на XXI з'їзді КПРС стала одною з перших спроб обґрунтування потреби інтенсифікації розвитку хімічної промисловості Радянського Союзу [1]. Відображенням розвитку ідей щодо майбутнього хімічної галузі країни стала доповідь Хрущова на пленумі ЦК КПРС в грудні 1963 року [2]. Після XXI з'їзду і взяття курсу на хімізацію почали з'являтися і відповідні праці науковців. Так зокрема в своїй лекції, прочитаній на Всесоюзному семінарі з питань пропаганди технічних наук в світлі рішень XXI з'їзду КПРС Г. В. Уваров аналізуючи план розвитку хімічної промисловості на 1959-1965 рр. підкреслював, що за означений період в результаті розвитку хімічної промисловості країни відбудуться позитивні зміни в усьому народногосподарському комплексі СРСР. Крім того доповідач відмічав і широкі перспективи, які мали відкритися і перед сільським господарством країни [3]. В подібному ключі були викладені і думки В. К. Андрєєва в його статті «Задачи химической промышленности в свете решений XXI съезда КПСС», надрукованої у 1959 році [4].

Паралельно почали виходити ґрунтовні праці спеціалістів різних галузей, в яких питання розвитку хімічної промисловості та її економічні проблеми висвітлювалися з наукових позицій на дійсно високому науковому рівні. Проте, навіть у цих дослідженнях, а особливо в працях історико-партійного плану, зберігалася гіперболізація керівної ролі КПРС.

Так, зокрема, обґрунтування потреби в використанні мінеральних добрив та отрутохімікатів в сільському господарстві, а також рекомендація щодо раціонального їх використання ми знаходимо в праці відомого радянського агрохіміка Д. М. Прянішнікова [5].

Поряд з працями присвяченими в основному економічній складовій проблеми хімізації сільського господарства в кінці 1950-х – першій половині 1960-х років з'являється

цілий ряд праць медиків-гігієністів присвячених гігієні праці з отрутохімікатами та мінеральними добривами в сільському господарстві. Звісно ця тематика була не новою, питання профілактики отруєнь хімічними речовинами, які використовувалися в сільському господарстві розроблялись ще до травневого пленуму 1958 р., але курс на «велику хімію» та широку хімізацію сільського господарства країни і як наслідок збільшення ризику отруєнь при роботі з пестицидами та мінеральними добривами актуалізували дану проблему.

Починають виходити брошури, з метою популяризації знань про небезпеку роботи з хімічними речовинами, санітарно-гігієнічні вимоги при роботі з ними та про профілактичні заходи. Так, зокрема в брошурі «Индивидуальная защита при работе с ядохимикатами в сельском хозяйстве» подається інформація про наявні засоби індивідуального захисту при роботі з отрутохімікатами, спосіб та рекомендації з їх застосування [6]. Відмічаються і певні недоліки в їх конструкції на які слід було звертати увагу робітникам при роботі. У брошурі «Санитарные правила по хранению, транспортировке и применению ядохимикатов в сельском хозяйстве» наводилась інформація про основні правила при роботі з пестицидами [7].

Оцінку існуючих на кінець 1950-х років минулого століття засобів індивідуального захисту при роботі з хімічними речовинами в сільському господарстві зробили Ю. І. Кундієв та М. Ю. Подліняєва [8]. Дослідники зокрема звернули увагу, що цілий ряд засобів індивідуального захисту та спец одяг не здатні в повній мірі убезпечити робітників від негативного впливу пестицидів.

Гігієна праці при використанні фосфорорганічних інсектицидів стала об'єктом дослідження в статті Ю. С. Кагана [9]. Автор дав характеристику клініки отруєння фосфорорганічними інсектицидами, проаналізував найбільш небезпечні етапи при роботі з цією групою пестицидів та дав рекомендації щодо убезпечення роботи з ними.

З розвитком хімічної промисловості з'являлись і нові види пестицидних препаратів. Оцінці їх токсичності була присвячена спільна стаття Г. О. Войтенко, Ю. С. Кагана та Ю. І. Кундієва [10].

Ю. І. Кундієв присвятив цілий ряд статей аналізу та оцінці негативного впливу пестицидів на організм працівників сільського господарства, розробці правил користування з ними та якості наявних засобів індивідуального захисту [11-13]. Дослідник займався вивченням негативного впливу на організм гексахлорану та відмічав небезпеку для здоров'я робітників його властивості накопичуватися в ґрунті [14].

Серйозний доробок в розвиток гігієни використання пестицидів в сільському господарстві зробив Л. І. Медведь. Дослідник розробляв як загальні правила користування отрутохімікатами [15], так займався і більш вузькими питаннями. Зокрема Л. І. Медведь розробляв питання гігієни праці при протруюванні насіння [16], проблему використання інсектофунгіцидів в сільському господарстві [17]. Автор наголошував на потребі розробки надійних засобів індивідуального захисту та на потребі належного забезпечення ними працівників сільського господарства.

Від другої половини 1960-х рр. паралельно з збільшенням виробництва та застосування в сільському господарстві мінеральних добрив та отрутохімікатів продовжувалися і дослідження шкідливого впливу цих процесів на здоров'я людини, розроблялися теоретичні та практичні рекомендації щодо роботи з пестицидами та мінеральними добривами.

У спільній статті О. Н. Бурацької та Ю. І. Кундієва було проаналізовано результати токсикологічних досліджень пестицидів, які проводилися Київським інститутом гігієни праці та профзахворювань [18]. Авторами були визначені гранично допустимі концентрації ряду отрутохімікатів та зроблено рекомендації стосовно їх використання в сільському господарстві.

І. В. Глазко займався вивченням впливу отрутохімікатів, що використовувалися в сільському господарстві на органи зору [19]. Автор відмічав, що інтоксикація пестицидами може призводити до розвитку незворотних порушень зору у працівників сільського господарства. Він рекомендував при виявленні найменших відхилень у функціях зору припинення пацієнтом будь яких робіт з пестицидами.

У спільній праці О. Долгова, В. Рогайліна та Л. Циркунова [20] розглядається можли-

вість розвитку у працівників сільського господарства дерматитів викликаних дією хімічних речовин. Для профілактики останніх дослідники наголошували на потребі дотримуватися гігієнічних норм при роботі з пестицидами та обов'язковому використанні засобів індивідуального захисту.

Продовжуючи свої дослідження в галузі гігієни праці Ю. І. Кундієв звернув свою увагу до історії становлення гігієни праці в сільському господарстві і зокрема при роботі з пестицидами та мінеральними добривами в Радянському Союзі [21-22]. Автор відмічає, що перші дослідження з цієї проблематики в СРСР почали розроблятися ще з початку 1930-х років і з того часу хімізація сільського господарства стала одною з провідних тем досліджень медиків-гігієністів.

У цей час починають з'являтися і регіональні дослідження впливу пестицидів на організм людини. Так зокрема О. Г. Маєвський займався вивченням питання профілактики отруєнь пестицидами на матеріалах Тернопільської області [23]. Автор відмічає що з метою профілактики отруєнь в області регулярно проводились роботи з профілактики отруєнь. Серед них популяризація знань про отрутохімікати та правила роботи з ними та забезпечення працюючих під час польових робіт медичною допомогою в вигляді санітарних пунктів. У той же час автор відмічає, що попри ці заходи, випадки отруєнь все ж мали місце. Головною причиною отруєнь в області було порушення правил зберігання та використання отрутохімікатів. Був відчутний і брак засобів індивідуального захисту.

Серед інших медиків гігієністів в цей період слід відмітити дослідження Е. О. Дрогичиної стосовно впливу пестицидів на функціонування нервової системи людини [24]. Т. Г. Бойкова, який розглядав питання профілактики отруєнь пестицидами при роботі з овочами та фруктами [25]. Спільну статтю Г. П. Охріменка, В. Г. Цапка та А. Ф. Борисовець в якій автори висвітлювали питання гігієни праці при використанні аміачної води в сільському господарстві [26] та інші.

Починаючи від 1970-х рр. зі збільшенням використання мінеральних добрив та пестицидів сільським господарством зростала збільшувалась і кількість досліджень впливу

хімізації сільського господарства на здоров'я сільськогосподарських працівників.

Так зокрема в цей період вийшло у світ цілий ряд праць з гігієни праці при роботі з отрутохімікатами. Автори в них розглядали токсикологію та клініку отруєнь пестицидами та мінеральними добривами та шляхи їх профілактики. Серед таких праць слід відмітити монографії О. Н. Бурацької «Гигиена труда при использовании ядохимикатов и минеральных удобрений в сельском хозяйстве» [27], «Запобігання отруєнням під час роботи з отрутохімікатами» [28], «Гигиена труда в современном сельском хозяйстве» під редакцією Я. Б. Резніка [29], а також написану ним у співавторстві з М. І. Ерман та Г. А. Хохольковою «Новые аспекты гигиены труда в сельском хозяйстве в условиях интенсивной химизации» [30].

Токсикологія та клініка ряду пестицидних препаратів, які використовуються в сільському господарстві, а також гігієна праці з ними стала предметом дослідження О. О. Величко [31-32].

В. С. Галенко у своїй статті дослідила негативний вплив пестицидів на здоров'я працівниць тепличних господарств [33]. Зокрема дослідниця відмітила значене зростання гінекологічних захворювань у працівниць тепличного господарства в порівнянні з іншими галузями сільського господарства. Авторка пов'язувала це з шкідливим впливом на здоров'я жінки пестицидів. Цю ж проблематику у своїх статтях піднімала Г. І. Золотнікова [34-35].

На другу половину 1980-х рр. припадає час певного узагальнення накопичених знань із історії хімізації сільського господарства. Зокрема в цей період побачили світ ґрунтовна монографія В. Г. Міняєва «Химизация земледелия и природная среда» [36]. У ній висвітлено тенденції розвитку хімізації сільського господарства СРСР, зроблено порівняння з використанням здобутків хімічної промисловості в сільському господарстві країн Заходу тощо.

З'явилися і нові праці з гігієни праці з пестицидами та мінеральними добривами. Так зокрема, дане питання розглядається в відповідних розділах праць В. Алексєєва [37-38]. У статті Л. К. Байди розглядалася проблема екологічного забруднення пестици-

дами та їх шкідливий вплив на життя та здоров'я людини [39]. Проблеми гігієни праці в сільському господарстві і зокрема при використанні добрив отримали широке висвітлення в статтях В. Г. Цапка [40-41] та інших.

Отже, домінування політичних аспектів та схильність до ідеологічного тлумачення розвитку хімічної промисловості загалом та хімізації сільського господарства зокрема призвели до формування в радянській історичній літературі певних усталених штампів, шаблонних фраз, які кочували з однієї монографії або наукової статті в іншу. Питання негативного впливу процесу хімізації на життя та здоров'я працівників сільського господарства досліджувалось весь час проте воно було монополією вчених медиків. За радянський період означена тема так і не стала предметом дослідження дослідників-істориків.

Фундаментальні політичні зміни у житті України на початку 1990-х років позитивно позначилися на стані вітчизняної історичної науки, розпочалося наукове переосмислення новітньої історії України. У цьому контексті слід відзначити працю В. Литвина, хоч і в ній розбудову потужностей «Великої хімії» та хімізації сільського розкрито лише оглядово [42]. У сучасній історичній літературі все ще відсутні дослідження узагальнюючого характеру, присвячені аналізу масштабних зусиль та основних тенденцій, пов'язаних з бурхливим розвитком хімічної промисловості України в кінці 50-х – 60-х роках ХХ століття. Спробою заповнити прогалину в цьому напрямі є праця О. Шубіна, в якій автор неупереджено розкрив генезис хімічної індустрії, вказавши на досягнення та недоліки її розвитку в радянську добу [43].

Серйозний доробок у створення об'єктивної картини розвитку хімічної промисловості УРСР, процесу хімізації сільського господарства та їх впливу на екологічний стан країни зробив О. М. Скрипник [44-46].

У той же час варто зауважити, що і в сучасній історіографії питання впливу хімізації сільського господарства наприкінці

50-х – 60-х рр. на життя та здоров'я населення залишається білою плямою. Сучасні дослідники-історики розробляли її хіба що дотично, а медики-гігієністи та екологи хоча і досліджують проблему негативного впливу отрутохімікатів та мінеральних добрив на працівників сільського господарства та навколишнє середовище але їх цікавить сучасний стан, а не минуле.

Таким чином, історіографічна база вивчення проблему впливу хімізації сільського господарства УРСР наприкінці 50-х – 60-х років минулого століття на здоров'я населення досить велика і включає праці як комплексного характеру, так і вузько проблемні роботи. Дослідження обох груп історіографії, які виділив автор, характеризуються висвітленням даної проблеми через макрорівень, тобто державну політику у всіх її проявах. Відмінною рисою наукової літератури радянської доби є позитивне ставлення авторів до процесу хімізації сільського господарства. Що ж до негативного впливу на екологію та здоров'я населення дослідники медицини піднімали це питання доволі стримано в першу чергу звертаючи увагу на шляхи їх подолання не аналізуючи їх причини, які виходили за межі досліджень. У незалежній Україні, науковці, як правило, критикують заходи радянського уряду, наводячи численні помилки та недоліки. В той же час їх в першу чергу цікавив економічний аспект проблеми. Між тим, у процесі дослідження мікрорівня, тобто звичайного життя рядового селянина, величезне значення мають роботи як радянської доби, так і доби незалежності України, оскільки так чи інакше в них поданий ретельний аналіз мікрорівневих процесів в українському суспільстві без чого об'єктивне вивчення питання впливу хімізації сільського господарства на життя та здоров'я сільського населення буде неповним і не дасть можливості його глибокого осмислення. З іншого боку, названі роботи не ставили за мету проведення комплексного аналізу даної тематики. Отже, сьогодні постала потреба скласти цілісну картину становлення системи охорони здоров'я на селі в повоєнний період та її впливу на життя населення України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Доклад товарища Н. С. Хрущева // Правда. – 1959. – 28 января. – С. 1-4.
2. Хрущев Н. С. Ускоренное развитие химической промышленности – важнейшее условие подъема сельскохозяйственного производства и роста благосостояния народа. Доклад и заключительное слово на Пленуме ЦК КПСС 9 и 13 декабря 1963 г. / Н. С. Хрущев – М. : Политиздат, 1963. – 127 с.
3. Уваров Г. В. Развитие химической промышленности в 1959-1965 гг. Обработанная стенограмма лекции, прочитанной на Всесоюзном семинаре по вопросам пропаганды технических наук в свете решений XXI съезда КПСС / Г. В. Уваров. – М. : Знание, 1959. – 16 с.
4. Андреев В. К. Задачи химической промышленности в свете решений XXI съезда КПСС / В. К. Андреев // Химическая промышленность. – 1959. – № 1. – С. 1-5.
5. Прянишников Д. Н. Популярная агрохимия / Д. Н. Прянишников. – М. : Наука, 1965. – 396 с.
6. Индивидуальная защита при работе с ядохимикатами в сельском хозяйстве. – К. : Госмедиздат УССР, 1958. – 16 с.
7. Санитарные правила по хранению, транспортировке и применению ядохимикатов в сельском хозяйстве. – М. : Медицина, 1965. – 48 с.
8. Кундієв Ю. І. Гігієнічна оцінка індивідуальних захисних засобів при роботі з деякими отрутохімікатами в сільському господарстві / Ю. І. Кундієв, М. Ю. Подліняєва // VI з'їзд гігієністів, епідеміологів, мікробіологів та інфекціоністів УРСР: Тези допов. – К., 1959. – С. 42.
9. Каган Ю. С. Гигиена труда при применении системных фосфорорганических инсектицидов / Ю. С. Каган, Ю. И. Кундиев, М. А. Троценко // Гигиена и санитария. – 1958. – № 6. – С. 25-32.
10. Краткие аннотации по токсикологической и гигиенической оценке новых пестицидов / Г. А. Войтенко, Ю. С. Каган, Ю. И. Кундиев и др. – М. : Сельхозиздат, 1962. – 60 с.
11. Кундиев Ю. И. Индивидуальная защита при работе с ядохимикатами в сельском хозяйстве / Ю. И. Кундиев, М. Е. Подлиняева // Фельдшер и акушерка. – 1963. – № 8. – С. 6-9.
12. Кундиев Ю. И. Индивидуальные меры предосторожности на работах с ядохимикатами / Ю. И. Кундиев, М. Е. Подлиняева // Защита растений от вредителей и болезней. – 1960. – № 6. – С. 35-36.
13. Кундиев Ю. И. Средства индивидуальной защиты от ядохимикатов / Ю. И. Кундиев, М. Е. Подлиняева // Защита растений от вредителей и болезней. – 1962. – № 1. – С. 40-41.
14. Кундиев Ю. И. О возможных последствиях внесения гексахлорана в почву / Ю. И. Кундиев // Гигиена и санитария. – 1965. – № 1. – С. 99-100.
15. Медведь Л. И. Успехи и проблемы гигиены применения пестицидов / Л. И. Медведь // Гигиена применения, токсикология пестицидов и клиника отравлений. – 1971. – Вып. 9. – С. 5-14.
16. Медведь Л. И. Гигиена труда при протравливании семян сельскохозяйственных культур / Л. И. Медведь. – М. : Медгиз, 1961. – 71 с.
17. Медведь Л. И. Гигиена труда при применении инсектофунгицидов в сельском хозяйстве / Л. И. Медведь. – Москва : Медгиз, 1958. – 200 с.
18. Буркацкая Е. Н. Некоторые итоги исследований по токсикологии пестицидов и гигиене труда при их применении, выполненных в Киевском институте гигиены труда и профзаболеваний / Е. Н. Буркацкая, Ю. И. Кундиев // Гигиена труда. – К. : Здоров'я, 1967. – С. 75-81.
19. Глазко И. В. Динамические наблюдения за состоянием органа зрения у лиц с хронической интоксикацией ядохимикатами, работающих в сельском хозяйстве / И. В. Глазко // Офтальмологический журнал. – 1970. – № 4. – С. 283-287.
20. Долгов А. Профессиональные дерматозы / Долгов А., Рогайлин В., Цыркунов Л. – Киев : Здоров'я, 1969. – 141 с.
21. Кундиев Ю. И. Гигиена труда в сельском хозяйстве / Ю. И. Кундиев, А. З. Мамсигов. – М. : Знание, 1967. – 32 с.
22. Кундиев Ю. И. Развитие науки гигиены труда в УССР за 50 лет / Ю. И. Кундиев, М. Я. Супоницкий // Гигиена труда. – К. : Здоров'я, 1967. – С. 5-18.
23. Маевский А. Г. О профилактике отравлений ядохимикатами в Тернопольской области / А. Г. Маевский, Г. Б. Ивков // Гигиена и санитария. – 1969. – № 2. – С. 87-89.
24. Дрогичина Э. А. Профессиональные болезни нервной системы / Э. А. Дрогичина. – Ленинград : Медицина, 1968. – 259 с.
25. Бойкова Т. Г. Предупреждение отравлений ядохимикатами при работе с ними через овощи и фрукты / Т. Г. Бойкова, С. Ю. Буслович. – Минск : Беларусь, 1967. – 43 с.
26. Охрименко А. П. Гигиена труда при использовании аммиачной воды в сельском хозяйстве / Охрименко А. П., Цапко В. Г., Борисовец А. Ф. // Химия в сельском хозяйстве. – 1966. – № 5. – С. 18-20.
27. Бурацкая Е. Н. Гигиена труда при использовании ядохимикатов и минеральных удобрений в сельском хозяйстве / Е. Н. Бурацкая. – К. : Здоровье, 1977. – 151 с.
28. Бурацкая О. Н. Запобігання отруєнням під час роботи з отрутохімікатами / О. Н. Бурацкая. – К. : Здоров'я, 1976. – 102 с.
29. Гигиена труда в современном сельском хозяйстве / Под ред. Я. Б. Резника. – Кишинев : Штиинца, 1978. – 150 с.
30. Кундиев Ю. И. Новые аспекты гигиены труда в сельском хозяйстве в условиях его интенсивной химизации / Ю. И. Кундиев, М. И. Эрман, Г. А. Хохолькова // V Всесоюз. конф. «Новейшие вопросы гигиены применения пестицидов»: Тез. докл. – К., 1975. – С. 51-52.

31. Величко А. А. Гигиена труда при работе с ядохимикатами, применяемыми в сельском хозяйстве / А. А. Величко, Ю. П. Пивоваров // *Фельдшер и акушерка*. – 1975. – № 7. – С. 10-15.
32. Величко А. А. Гигиеническая характеристика ядохимикатов, применяемых в сельском хозяйстве (хлорорганические, фосфорорганические ядохимикаты) / А. А. Величко, Ю. П. Пивоваров // *Фельдшер и акушерка*. – 1975. – № 4. – С. 14-18.
33. Галенко В. С. Гигиеническая оценка условий труда в пленочных теплицах / В. С. Галенко // *Гигиена труда и профзаболевания*. – 1974. – № 4. – С. 54-56.
34. Золотникова Г. И. К вопросу о ранней диагностике и профилактике профпатологии пестицидной природы у тепличниц / Г. И. Золотникова // *Гигиена труда и профзаболевания*. – 1978. – № 12. – С. 15-18.
35. Золотникова Г. И. о токсичности остаточных доз пестицидов в воздушной среде теплиц после обработки растений / Г. И. Золотникова, В. М. Зотов, Н. А. Глушкова // *Гигиена и санитария*. – 1978. – № 6. – С. 31-33.
36. Минеев В. Г. Химизация земледелия и природная среда / В. Г. Минеев. – М. : Агропромиздат, 1990. – 287 с.
37. Алексеев В. Гигиена труда в сельском хозяйстве. – Рига : Знание, 1984. – 70 с.
38. Алексеев В. Гигиена труда в сельском хозяйстве. – Рига : Знание, 1983. – 64 с.
39. Байда Л. К. Методические подходы к изучению влияния загрязненности окружающей среды пестицидами на человека / Л. К. Байда // *Гигиена, применения, токсикология пестицидов и полимерных материалов*. – Киев, 1986. – Вып. 16. – С. 180.
40. Цапко В. Г. Гигиена труда в условиях химизации сельского хозяйства / В. Г. Цапко // *Фельдшер и акушерка*. – 1987. – № 10. – С. 10-13.
41. Цапко В. Г. Гігієна праці при роботі з мінеральними добривами / В. Г. Цапко, Г. П. Охріменко. – К. : Здоров'я, 1985. – 24 с.
42. Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965). – К. : Лі-Терра, 2004. – 272 с.
43. Шубін О. О. Хімічна промисловість України: генезис, перспективи, стратегія / О. О. Шубін. – К. : Наукова думка, 2003. – 513 с.
44. Скрипник О. М. Особливості виробництва хімічної продукції для сільського господарства в Українській РСР у 1960-1980-ті рр. // *Наукові праці: науково-методичний журнал*. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вып. 134. Т. 147. Історія. – С. 41-45.
45. Скрипник О. М. Хімізація сільського господарства на Черкащині (друга половина 1950-х – 1980-ті рр.) // *Регіональні проблеми української історії: Збірник наукових праць*. Умань, 2010, – Вып. 3. – С. 203-211.
46. Скрипник О. М. Хімізація сільського господарства УРСР наприкінці 1950-х – 1980-ті рр. та вплив хімічних підприємств на екологічний стан довкілля // *Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (10-11 травня 2011 року)* : у 3 т. – Т. 1. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – С. 107-109.

Рецензенти: Маврін О. О., к.і.н., с.н.с.
Srogosz Tadeusz, dr hab., prof.